
*К.К. Недзельський,
кандидат філософських наук,
доцент Херсонського державного університету*

РОЛЬ АДАПТИВНОЇ ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В БУТТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Проблеми розвитку української нації у посттоталітарний період з усією очевидністю демонструють неготовність суспільної свідомості до тих змін, які відбуваються нині у суспільстві. Із засобу сприяння процесам націє- та державотворення нерозвинута суспільна свідомість перетворилася на чи не найголовнішу перешкоду на шляху до розбудови національної демократичної української держави. Свідченням цього стали явища дезадаптації, аномії, девальвації моральних і духовних цінностей, втрати авторитету тих інституцій, які ці цінності визначають, формують і підтримують. Після краху комуністичної ідеології як головного інструменту впливу на свідомість людей у радянський період, на “спорожніле” місце нав’язливо запропонувала себе постмодерна вседозволеність у вивільненні найнижчих підсвідомих потягів, цинічна практика висміювання і злої іронії щодо всього святого і фундаментально значущого в житті соціуму. Натомість не відродилася належним чином ідеологія української національної церкви, що була і лишається важливим модулятором суспільної свідомості.

Попри непогану статистику відродження релігії і церкви на сучасному етапі української історії вони не повернули собі колишню духовну владу над душами людей, а саме – право контролювати і змінювати їхні думки та почуття в потрібному для гармонізації суспільного буття напрямку. А релігію традиційно вважають найважливішим чинником, що впливає на психологію етносу. “Зміна релігійної свідомості народу зумовлює зміну устрою життя, моралі, етичних норм, установок і психічного стану загалом” [9, 93]. Але, зрозуміло, що й зміни у зовнішньому бутті спільноти потребують адекватної зміни її внутрішнього світу, тому можна твердити, що релігійна свідомість виконує важливу регулятивно-адаптивну функцію, створюючи в колективній душі етносу психічний образ реального світу, в якому етнос існує і, водночас, перетворює згідно із своїми уявленнями про нього.

Втрата регулятивно-адаптивної функції релігійної свідомості призводить до “розщеплення” духу нації, його дезорганізації, або, інакше кажучи, до “розруху в головах людей”, а це означає, що інтелект і воля народу перестають відігравати роль конструктивних націє- та державотворчих чинників. Замість виконання адаптивної функції слабо організована національна психіка перетворюється на фактор дезадаптації українського соціуму до змін у зовнішньому та внутрішньому світі, що сьогодні сягають рівня історичних викликів. Для того, щоб задовольняти свої зростаючі матеріальні і духовні потреби, людина приречена змінювати світ природи, однак, тим самим, вона руйнує органічний зв’язок між структурами своєї ментальності та змінюваним навколишнім світом. Потреба вносити зміни у навколишній світ є вродженою психологічною рисою Homo Sapiens: “Людина знаходить у собі здібність вибирати спосіб життя за своїм розсудом і не дотримуватися, як це роблять інші живі істоти, раз і назавжди встановленого порядку” [6, 46].

Жага змін у світі зовнішньому дає несподівані наслідки для світу внутрішнього: бажаючи чи не бажаючи того, людина-творець викликає до життя адаптивну функцію своєї психіки, що має повертати колишню гармонію у її відносинах із зміненим зовнішнім світом. Якби психіка людини не була гнучкою щодо зовнішніх змін і діяла

на кшталт інстинктів, тоді це неминуче призвело б до втрати зв'язку із світом і унеможливило б будь-який соціальний і культурний прогрес.

Пластичність людської психіки, її здатність творчо самозмінюватися залежно від обставин життя, а конструюючи всередині себе психічний образ бажаної дійсності водночас конструювати, розумно перетворювати навколишній світ, добре показав у промові “Про гідність людини” італійський неоплатонік доби Відродження Піко делла Мірандола через ідею невизначеності людського образу: “Не даємо ми тобі, о Адаме, ні свого місця, ні певного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице, і обов'язок ти визначав згідно із своїм власним бажанням, згідно з твоєю волею і власним рішенням. Образ інших творінь визначений у межах встановлених нами законів” [4, 249]. Будучи наділеною свободою перетворювати світ за власним бажанням, людина, водночас, бере на себе обов'язок адекватно змінювати саму себе, ошляхетнювати свою душу. Сучасне українське суспільство потрапило в особливо складні умови існування, адже для успішної адаптації до сучасних змін людської цивілізації, повернення без важких потрясінь в європейське культурне поле мусить динамічно змінювати форми не лише зовнішнього, а і внутрішнього буття, тобто не лише реформувати економіку, а й відроджувати і розвивати свою духовність.

Різноманітні форми духовної діяльності відіграють роль насамперед “організаторів” людської психіки і серед цих форм релігія посідає особливе місце. Таку роль релігії К.Г. Юнг пояснював особливим значенням релігійних символів: “Роль релігійних символів власне і полягає у тому, щоб зробити життя людини сповненим сенсу... Саме відчуття глибокого сенсу існування на землі підносить людину над банальним споживацтвом” [14, 85]. На думку засновника аналітичної психології, релігійні символи покликані стримувати руйнівну енергію несвідомого, а тому чим більше людина віддалятиметься від релігії, тим більше вона відчуватиме розкол усередині самої себе. “Саме релігія покликана стабілізувати психіку за допомогою спеціально розробленої системи культових дій та ритуалів” [11, 173]. Секуляризація, звільнення “від забобонів”, до чого прагне сучасна людина, орієнтовані на “раціоналізм”; насправді вони є оманюю, адже призводять до втрати людиною духовних цінностей, до того, що вона потрапляє під владу “психічного пекла” власних неусвідомлюваних і неконтрольованих потягів: “Її моральні і духовні традиції виявились перерваними, розплатою за це стали всезагальні дезорієнтація і розпад, що становлять реальну загрозу світу” [14, 91]. Ці загальні тенденції внутрішньої дезорганізації сучасної людини, яка гордовито оголосила релігію “пережитком”, специфічно накладаються на проблеми, котрі мають місце в українській культурі, що, своєю чергою, негативно відбивається на всіх реальних різновидах життєдіяльності українського народу.

У найбільш загальному історичному ракурсі можна говорити про два типи релігійної організації національної психіки українців, а саме – про рівень пантеїстичного світогляду, що формувався в умовах язичницької віри, та про рівень монотеїстичного світогляду, який став своєрідною альтернативою першому у зв'язку з прийняттям християнства Володимиром Хрестителем у X ст. Хоча кожний із цих рівнів має своє специфічне адаптивне значення (перший переважно встановлює гармонію у відносинах спільноти з природним середовищем, а другий – у відносинах із середовищем соціокультурним), проте важливішим є діалектика їх взаємовідносин, позаяк і сьогодні є всі підстави стверджувати, що українцям переважно властиве двовір'я: “Процес синкретизму впертого старого й не все зрозумілого нового йшов серед простого нашого народу дуже помалу, й остаточно не закінчився й тепер не тільки в нас, але й по всьому християнському світі” [5, 314].

Що ж до адаптивної функції дохристиянського (пантеїстичного) світогляду, то її сутність певною мірою розкривають твердження І.Огієнка про те, що “культ природи стояв в основі первісного релігійного світогляду, а релігія була одухотворенням усього

довкілля” [5, 13]. Незважаючи на те, що відомий український богослов і вчений-філолог виступав як ревний захисник православної віри, однак він давав досить високу оцінку і “старій” українській вірі в організації гармонійного співжиття предків українського народу з природним довкіллям: “Початкові вірування були найтісніше зв’язані з життям, – з природою свого довкілля, бо це вимагалось своїм господарським побутом, – це були вірування натуралістичні, на природі побудовані. Людина хотіла бути зо своєю природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія заснована була на боротьбі з своїм довкіллям за своє існування” [5, 13].

Отже, “первісний релігійний світогляд” виконував важливу регулятивно-адаптаційну функцію, яка виражалася у специфічно-образному пізнанні навколишнього світу людиною та успішною, на цій підставі, взаємодією з ним з метою задоволення насущних потреб спільноти. Проте, як відзначають авторитетні українські науковці, релігійна духовність українців нині переживає кризу: “Релігійність українця, здавна адаптована до переважно селянського способу його життя, поступово втрачає свою антеїстичну окресленість” [7, 172]. Така ситуація, коли релігійна громадська думка втратила роль контролюючої інстанції, пояснюється, насамперед, тим, що українство із селянської нації перетворилося на урбанізовану, а традиційне українське двовір’я (синкретична світоглядна єдність народних вірувань і християнського віровчення) виявилось неспроможним адекватно відреагувати на ці радикальні зміни. Згідно з даними Н.Я. Григорієва, соціальна структура населення України напередодні другої світової війни була такою: 92% селян-хліборобів, 3,5% робітників і решта, тобто 4,5%, представники інших професій [3, 37]. Якщо зважити на те, що “народні маси сприймали Християнство дуже поволі, і довго залишались при старій вірі, навіть охрестившись” [5, 314], то стає зрозумілим, чому в масі своїй український народ не був готовий світоглядно до розбудови високих форм державного і національного життя, адже землеробська праця спонукає людину більше слідувати традиціям у суспільному житті, ніж свідомо його творити на підставі наукових знань. “Навіть у цивілізованому суспільстві люди, що утворюють, висловлюючись психологічно, нижчий прошарок, живуть у стані несвідомості, що мало чим відрізняється від первісного стану” [13, 114].

Прийняття християнства не лише несло язичникам-землеробам нову морально-етичну доктрину, а й формувало перспективне відчуття історичного процесу, над чим на початку християнської віри глибоко, з пристрасстю допитливого науковця, замислився представник західної патристики Августин Блаженний, рефлексії якого на цю тему можна знайти в XI книзі його “Сповіді”: “У який спосіб Ти, володар світу, Тобою створеного, пояснюєш душам майбутнє?” [1, 170]. І далі: “Зізнаюсь Тобі, Господи, я й досі не знаю, що таке час, але зізнаюся, Господи, і в іншому: я знаю, що говорю це в часі, що я довго вже розмовляю про час...” [1, 174]. Для людини, що заглиблена в землеробську працю, такі рефлексії історичного часу не лише не зрозумілі, а й можуть здаватися зайвими. Для неї час – це коловорот явищ у природі, який відображує календар сівозмін, тобто переважно час фізичний, а не соціальний та історичний.

Щоб творити власну історію народ мусив відірватися від природи, від рідної землі, але він надто був закоханий у неї, щоб спокійно перерізати собі “пуповину” антеїзму і долучитися до когорти християнських народів в їх грандіозній епохальній діяльності націє- та державотворення. Християнське відчуття часу вимагає заглядати далеко вперед, будуючи свою соціально-культурну діяльність на основі високої мети і передбачаючи її результат у ближній та далекій перспективі. Однак здатність передбачати, орієнтуватись у своїх діях і помислах на перспективу, працювати на “далеку” українську національну ідею і досі лишається “білою плямою” української національної свідомості. М.Шлемкевич у передмові до своєї книги “Загублена українська людина” відзначає: “Попри релігійну формацію душі, що йшла з Візантії,

страшний історичний досвід, включаючи часи тоталітарного жаху, нація демонструє величезну життєлюбність і життєздатність з орієнтацією на сьогодні, а не на далеку будучину” [12, VII].

Але ж відомо, що людина, яка живе сьогодні, без “орієнтації на будучину”, більше схильна задовольняти свої тимчасові первинні, біо-фізіологічні потреби, ніж морально-духовні. “Українець не схильний до такої активно-рефлексивної настанови як аскеза – послідовне тривале зречення будь-якої втіхи, насолоди життям” [12, VII]. Натомість, у контексті західного християнства аскеза, як особливий різновид “духовних вправ”, вчила людину керуватися “константними мотивами”, а не “афектами”. Як відзначав М.Вебер, пуританська аскеза, як і будь-яка інша “раціональна” аскеза, “стала систематично розробленим методом раціональної життєвої поведінки, метою якої було подолати *status naturae*, звільнити людину від влади ірраціональних інстинктів, залежності від впливу природи і світу речей і підпорядкувати її життя певній планомірній волі, а її дії – постійному *самоконтролю* і *перевірці* їх етичної значимості...” [2, 133].

З огляду на те, що в східній християнській традиції аскеза не була сприйнята як засіб переходу людини із *status naturae* у *status gratiae*, тобто з природного стану в стан благодаті, немає нічого дивного в тому, що стільки людей сьогодні, у час “дикої приватизації”, забули про душу і дбають лише про тіло, вдаючись до найганебніших способів отримання дарів Мамони. Звідси зрозумілим стає те, чому нині так мало є українців, готових визначити своїм пріоритетом не власне благо, а благо спільноти, адже той, хто вирішив служити своїй нації, неминуче мусить “послідовно і тривало зрікатися будь-яких втіх”. “Втіхи власної плоти” для багатьох сучасних українців важать більше, ніж національна ідея, за реалізацію якої слід розплачуватися не грошима, а цими самими втіхами – фізіологічно забарвленими насолодами. А подеколи й самим життям.

Хто навчився страждати за віру, той зможе страждати і за свою націю, коли вона вимагатиме цього. Християнство для українців не є вистражданою релігією у сенсі глибоко осмисленої та пережитої пристрасною думкою і яскравим емоційним почуттям. Коли кажуть, що прийняття християнства принесло предкам українського народу великі страждання, то слід уточнити, що ці страждання народ готовий був терпіти не так за нову віру, як за віру стару, як світоглядного лона буття людини в стані *status naturae*. Можна сказати, що наш народ не так сприйняв християнство серцем і розумом, як “притерпівся” до нього, глибоко в душі лишаючись апологетом своєї, народної віри. Принаймні до революції 1917 р. у царській Росії духовенство ніколи не припиняло боротьби із залишками язичества. На думку М.Грушевського, “масова християнізація” українського народу відбулася лише в XVI–XVII ст. [5, 321–322]. Прикметно, що це одразу дало результат, яким український народ може по праву гордитися, а саме – жертвну боротьбу за створення власної держави під проводом Богдана Хмельницького.

Мабуть і досі український народ не усвідомив повною мірою, яку нову якість його національної свідомості мала б принести християнізація і підсвідомо продовжує триматися за “стару віру” там, де вона явно виявляє свою дисфункціональність. Негаразди суспільного українського життя як у минулому, так і сьогодні засвідчують, що їх глибинні причини слід шукати не так у зовнішніх ворогах української незалежної національної держави, як у несформованій національній свідомості самих українців: “Селянський патріотизм міцний, але дуже вузький: обмежується селом, краєм. Розуміння державних інтересів мале... Хліборобський політичний ідеал маленький, близький і вузький: “аби не зачепило мого хутора”” [3, 38].

Не інакше, як домінуванням дохристиянської компоненти у релігійній свідомості українців можна пояснити їх схильність триматися за традиційні форми життєдіяльності, певну неповороткість у сприйнятті новацій, острах ризикувати в

підприємницькій та бізнесовій сферах. На це звернув увагу відомий підприємець і меценат з української діаспори Петро Яцик: “Мабуть, немає іншого народу на світі, який би був таким консервативним і так повільно рухався з бажанням оновити і поліпшити своє життя. Чому, наприклад, в Бразилію по другій світовій війні приїхали голландці, німці, італійці і стали вже мільярдерами, а українці вже сто років там живуть – і такі ж бідні, як і були” [15].

Те саме ми спостерігаємо нині і в самій Україні, що стала незалежною в 1991 р. Звернімо увагу на те, що Н.Я. Григорієв у своїй праці, надрукованій ще за півстоліття до цієї події, писав: “До сьогоднішнього дня українська нація внаслідок певних природо-географічних та суспільно-історичних обставин мало диференційована, як професійно, так і соціально” [3, 45]. Дослідник далі констатує, що “... величезна більшість нації живе з праці коло хліборобства, на селі, а тому майже не знає торгу, промислу, фінансової справи; не знає міста, не знає керівних функцій суспільно-господарського, культурного й політичного життя. (Все це здавна захоплено чужинцями)” [3, 45]. Ми можемо додати до цього те, що в незалежній Україні ситуація майже не змінилася і серед бізнесової та промислової еліти етнічних українців майже немає. Можна лише частково погодитися із Н.Я. Григорієвим у тому, що причиною такого стану речей є “постійні напади” на Україну, адже він сам, по суті, підводить нас до думки, що є причини більш глибокого, суто психологічного характеру, і що шукати їх слід, насамперед, в історичних особливостях формування української національної самосвідомості.

Справдилися, на жаль, найсумніші передбачення В.Липинського, який писав ще після поразки УНР, що: “По упадку большевицької чи польської влади на Україні буде у нас не “всенародня радість”, як це буває звичайно у визволених націй поневолених, а – характерна для всіх недержавних націй – анархія і внутрішня різня між українськими людьми” [8, 420]. Характерно, що В.Липинський звертав увагу на несформованість в українського політичного проводу таких “політично творчих організаторських прикмет”, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до самопожертви і самоповаги і пов’язував її з особливостями впливу природно середовища на психіку предків українського народу. П.Яцик, який розумівся на особливостях ментальності українців, пророчо застерігав українську націю якихось півтора десятка років тому: “Я б обережно оцінював і можливості прискороного переходу до приватної власності. Якщо зараз її ввести, то все опиниться в руках купки людей, які мають мішки грошей. Вони скуплять усе, що можна” [15]. Але зауважимо, що при належному засвоєнні українцями християнських моральних заповідей і принципів, сприйнятті їх творчого духу, спрямованого на далеку перспективу, такі негативні явища могли б не виникнути. Пробуджені у пошуку кращих форм буття воля і розум нації є найнадійнішим заборолом проти кризових і матеріальних, і духовних явищ.

Виходячи із зазначеного, можна, як здається, знайти ключову відповідь на питання, чому українці виявились безпорадними і дезорганізованими в процесах власного націє- та державотворення в умовах незалежної України. Ще Цицерон відзначав, що держава лише тоді може досягти суспільної злагоди і могутності, коли її “образ” відповідає особливостям характеру самого народу [10, 186]. Це означає, що для того, щоб надати чітко “визначеного образу” своїй нації і державі, мусимо, насамперед, створити прекрасний її образ у своїх душах. А для цього конче потрібно звернутися до всіх форм духовного перетворення свого внутрішнього світу, сконструювати свій світогляд на кшталт світогляду “шевченківської людини”. “В космосі того світогляду наука є ядром, а релігійність і мистецтво – це імлістий шлях почувальних сил душі, серед якої заблисло ясне сонце мислі” [12, 23].

Звісно, релігійна свідомість не є панацеєю від усіх негараздів українського суспільного життя, але вона є необхідною компонентою національної самосвідомості, що виконує функцію морального очищення, а, відтак, і інтеграції усіх її складових в

єдиний, синергетично діючий національний дух – найважливішою передумовою консолідації усіх здорових сил українського суспільства з метою адекватних відповідей на вимоги і виклики історії. Релігія – коли йдеться про справжню, істинну релігійну віру, – завжди прагнула пробудити в людині світлі властивості її душі і стримати руйнівну дію темних внутрішніх сил.

На підставі пробудження творчих сил народної душі має виникнути внутрішня потреба самотворення українським народом себе як нації високого європейського зразка, а не кволе й аморфне прагнення сліпо наслідувати когось, жити “за шаблоном”, пасивно слідуючи протореним стежками розвинутих держав. Розвинута національна свідомість дає змогу власне творчо адаптуватися, а не лише пасивно пристосуватися до сучасного світу, імітуючи рух у “демократію”. Адаптація в її сутнісному розумінні – це засвоєння кращого з того, що відкрило для себе людство в тривалій історії пошуку фундаментальних основ буття. У конкретних своїх виявах адаптація є не чим іншим, як процесами соціалізації, акультурації, християнізації, тобто прищепленням і пробудженням в душах людей усього того, що становить їх божественну суть.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августин Аврелій*. Исповедь. – М., 1992.
2. *Вебер Макс*. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
3. *Григоріїв Н.Я.* Українська національна вдача. – Вінніпег, Манітоба, 1941.
4. Эстетика Ренессанса: В 2-х тт. – М., 1981. – Т. 1.
5. *Іларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.
6. *Кант И.* Предполагаемое начало человеческой истории // *Кант Иммануил*. Трактаты и письма. – М., 1980.
7. *Колодний А.М., Филипович Л.О.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996.
8. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ, Філадельфія, 1995.
9. *Львовичкіна А.М.* Етнопсихологія. – К., 2002.
10. Основи етно-державознавства. – К., 1997.
11. *Предко О.І.* Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри. – К., 2005.
12. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – К., 1992.
13. *Юнг К.Г.* Проблема души современного человека // *Философские науки*. – 1989. – № 8.
14. *Юнг К.Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж.Л., Якоби И., Яффе А.* Человек и его символы. – М., 1998.
15. *Яцик Петро.* “Мільйони починаються з центів” // “Урядовий кур’єр”. – №№ 48–49, 1 квітня 1993 р.